

Universiteit
Leiden

The Netherlands

De sobere stijl van Augustus

Jonge, C.C. de

Citation

Jonge, C. C. de. (2019). De sobere stijl van Augustus. *Lampas. Tijdschrift Voor Classici*, 52(3), 320-334.
doi:10.5117/LAM2019.3.008.DEJO

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3249552>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

De sobere stijl van Augustus

Retorica, politiek en zelfpresentatie

CASPER DE JONGE

Summary: This article examines the rhetorical style of Augustus' *Res Gestae*. Ancient sources, including Suetonius (*Life of Augustus* 86), describe Augustus' style in terms of *elegantia* and *temperantia*. These qualities are indeed characteristic of the style of the emperor's private letters (of which some fragments survive) and the *Res Gestae*. Augustus' style was influenced by his great uncle Julius Caesar and his Greek teacher of rhetoric Apollodorus of Pergamon. There are striking parallels between the ancient descriptions of Augustus' style and the theories of style in Greek rhetorical treatises of Augustan Rome. In adopting a sober style, Augustus aimed at presenting himself with the authority of a moderate man, who was to be admired throughout the empire.

1 Inleiding

Wat kun je afleiden uit de stijl van een politicus? *Qualis vir talis oratio*, zoals een man is, zo is zijn manier van spreken.¹ Maar vanuit retorisch perspectief kunnen we het ook omdraaien: *qualis oratio talis vir*. De stijl zegt dan niet zozeer iets over het daadwerkelijke karakter van de spreker, maar wel over het karakter dat hij zichzelf graag wil aanmeten: met zijn woordkeuze en formuleringen construeert de spreker zijn eigen ἦθος. De stijl van een tekst nodigt het publiek uit om zich een beeld te vormen van de morele en politieke kwaliteiten waarmee de schrijver of spreker zichzelf wil presenteren. Zo bekeken is de stijl van een politicus dus een integraal onderdeel van zijn campagnestrategie.

Een goed voorbeeld is de onconventionele stijl van de Amerikaanse president Donald Trump. Verscheidene taalkundigen hebben zich inmiddels verdiept in deze stijl, die gekarakteriseerd wordt door monosyllabische woorden, korte, abrupte zinnen, herhalingen, parataxis en een relatief eenvoudige syntaxis. Nog voordat hij tot president was verkozen, schreef Tara Golshan

1 Het adagium gaat terug op Seneca, *Epistulae* 114.1: *talis hominibus fuit oratio qualis vita*. Vertalingen van de *Res Gestae* in dit artikel zijn van Hunink (2019). Ik wil Suzanne Adema en Jaap-Jan Flinterman hartelijk danken voor hun nuttige commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

een artikel over de stijl van Trump, waarin zij de taalkundigen George Lakoff en Geoffrey Pullum interviewt:²

His style of speaking is conversational, and may even stem from his New York City upbringing. As George Lakoff, a linguist at UC Berkeley, told me, '[The] thing about being a New Yorker is it is polite if you finish their sentences for them. It's a natural part of conversation.' This may be why Trump's sentences often seem, in transcript form, to trail off with no ending. 'He knows his audience can finish his sentences for him,' Lakoff says. [...] Geoffrey Pullum, a linguist at the University of Edinburgh, argues that there's more going on than just a conversational, I'll-let-you-fill-in-the-gaps style. Trump's unorganized sentences and short snippets might suggest something about how his mind works. 'His speech suggests a man with scattered thoughts, a short span of attention, and a lack of intellectual discipline and analytical skills,' Pullum says. More sophisticated thinkers and speakers (including many past presidents), Pullum argues, are able to use 'hypotaxis – that is, embedding of clauses within clauses.' Trump can't seem to do that. [...].

Lakoff (geciteerd door Golshan) stelt dat de stijl van de president laat zien waar hij vandaan komt – uit New York –, terwijl Pullum, de auteur van *The Cambridge Grammar of the English Language*, meent dat Trumps manier van spreken wijst op tekortschietende intellectuele capaciteiten en een gebrek aan analytische vaardigheden: *qualis vir, talis oratio*. De interpretatie van Katy Waldman, die in een ander artikel het retorische effect van Trumps stijl centraal stelt, lijkt mij meer *to the point*:³

Simple sentences and one-cent words may not win admiration from the Walter Paters of the world, but they do aid comprehension, which increases their processing fluency and makes them ring true, even when they're not.

Waldman vraagt niet waar de stijl van Trump vandaan komt of welke persoonlijkheid deze weerspiegelt, maar concentreert zich op het doel en de *impact* ervan. De taal van de president heeft miljoenen Amerikanen overtuigd, omdat deze toegankelijk is en bij een groot deel van het publiek een oprechte *indruk* maakt – waarmee dus nog niets gezegd is over het daadwerkelijke karakter van de spreker. Aristoteles wist al dat sprekers het vertrouwen van hun publiek kunnen winnen door de vormgeving van hun teksten:⁴

Overtuigen door middel van het karakter vindt plaats wanneer het betoog zo wordt ingekleed dat het de spreker als geloofwaardig voorstelt: fatsoenlijke mensen geloven we liever en gauwer, over alle onderwerpen in het algemeen, maar helemaal in kwesties waar geen exacte kennis van mogelijk is en waar plaats is voor twijfel. Maar dit vertrouwen moet wel het gevolg zijn van de toespraak zelf, niet

2 Golshan (2016).

3 Waldman (2016).

4 Vertaling Huys (2004).

van een vooroordeel over de aard van de spreker.

(Aristoteles, *Retorica* 1.2 1356a5-10)

Keizer Augustus schreef geen Tweets, en sprak volstrekt anders dan president Trump. Antieke bronnen beschrijven de stijl van de eerste Romeinse keizer als helder, elegant en beheerst. We zullen zien dat de tekst van de *Res Gestae*, net als de fragmenten van Augustus' brieven, deze stijlanalyse bevestigt. De stijl van de keizer lijkt het product te zijn van zijn opvoeding en onderwijs. We kunnen namelijk verbanden leggen met de retorische theorie en praktijk van Julius Caesar, maar ook met de ideeën van de Griekse retoren in Rome. Ook in het geval van Augustus zegt de stijl ons niet zoveel over het feitelijke karakter van de politicus, maar wel veel over zijn zelfpresentatie. Augustus wilde gezag inboezemen met het karakter van een sober en beheerst man: dit is het ἡθός dat hij niet alleen tot uitdrukking probeerde te brengen in zijn levensstijl, maar ook in zijn taalgebruik.⁵

2 De stijl van Augustus

Antieke testimonia beschrijven de stijl van de keizer consequent als toegankelijk en extreem duidelijk. Volgens Tacitus had Augustus de stijl van een *princeps*:⁶

nam dictator Caesar summis oratoribus aemulus; et Augusto prompta ac profluens quae deceret principem eloquentia fuit.

De dictator Caesar wedijverde met de beste redenaars; en Augustus had een vlotte en vloeiende welsprekendheid die paste bij een leider.

(Tacitus, *Annales* 13.3.2)

Aulus Gellius, die toegang had tot de correspondentie van de keizer, prijst zijn *elegantia*, die volgens hem 'noch eigenzinnig noch angstvallig gekunsteld' was:⁷

[...] duceremurque elegantia orationis neque morosa neque anxia, sed facili hercle et simplici, [...]

[...] ik werd meegevoerd door de helderheid van de stijl, die noch eigenzinnig noch angstvallig gekunsteld is, maar, mijn hemel, gemakkelijk en eenvoudig.

(Aulus Gellius, *Noctes Atticae* 15.7.3)

5 Voor het belangrijke Augusteïsche concept *auctoritas*, dat genoemd wordt in *Res Gestae* 34.3, zie Galinsky (1996: 10-41).

6 Vertaling door Casper de Jonge.

7 Over een brief van Augustus aan zijn kleinzoon Gaius. Vertaling door Casper de Jonge.

De uitvoerigste behandeling van Augustus' stijl vinden we in Suetonius' *Augustus*. In hoofdstuk 86 beschrijft de biograaf de spreekstijl (*genus eloquendi*) van Octavianus, waarbij hij ook citeert uit de geschriften van de keizer. Suetonius was niet alleen vertrouwd met de literaire werken en privécorrespondentie van Augustus, maar ook een groot kenner van de Romeinse grammatica en retorica.⁸ Zijn stijlanalyse is dan ook heel waardevol:⁹

genus eloquendi secutus est elegans et temperatum, vitatis sententiarum ineptiis atque concinnitate et 'reconditorum verborum', ut ipse dicit, 'fetoribus'; praecipuamque curam duxit sensum animi quam apertissime exprimere. quod quo facilius efficeret aut necubi lectorem vel auditorem obturbaret ac moraretur, neque praepositiones urbibus addere neque coniunctiones saepius iterare dubitavit, quae detractae afferunt aliquid obscuritatis etsi gratiam augment. cacozelos et antiquarios, ut diverso genere vitiosos, pari fastidio sprevit, exagitabatque nonnumquam, in primis Maecenatem suum, cuius 'myrobrechis', ut ait, 'cincinnos' usque quaque persequitur et imitando per iocum irridet. sed nec Tiberio parcat et exoletas interdum et reconditas voces aucupanti. M. quidem Antonium ut insanum increpat, quasi ea scribentem quae mirentur potius homines quam intellegant, deinde ludens malum et inconstans in eligendo genere dicendi iudicium eius addit haec: 'tuque dubitas, Cimberne Annius an Veranius Flaccus imitandi sint tibi, ita ut verbis, quae Crispus Sallustius excerpserit ex Originibus Catonis, utaris? an potius Asiaticorum oratorum inanis sententiis verborum volubilitas in nostrum sermonem transferenda?' Et quadam epistula Agrippinae neptis ingenium conlaudans, 'sed opus est', inquit, 'dare te operam, ne moleste scribas et loquaris.'

Bij het spreken streefde hij naar een welverzorgde, maar tegelijk sobere stijl. Hij hield zich verre van de dwaze jacht op puntige, fraai uitgebalanceerde formuleringen en van de 'muffe stank van verouderde woorden', zoals hij het zelf uitdrukt. Het was zijn voornaamste zorg om zijn gedachten zo duidelijk mogelijk onder woorden te brengen. Om dit gemakkelijker te bereiken en om te voorkomen dat de lezer of toehoorder ergens van de wijs werd gebracht of de draad kwijtraakte, aarzelde hij niet voorzetsels te gebruiken bij stedennamen en voegwoorden meermaals te herhalen, omdat het weglaten daarvan een zekere onduidelijkheid veroorzaakt, ook al klinkt het fraaier. Voor nieuwlichters zonder smaak en voor archaïsten had hij een even grote minachting, omdat zij volgens hem beiden, zij het op een tegengestelde manier, te ver gingen. Hij haalde hen meer dan eens over de hekel, vooral zijn vriend Maecenas, wiens 'geparfumeerde tierelantijnen', zoals hij dat noemde, hij telkens weer bespot en door zijn parodieën belachelijk maakt. Maar ook Tiberius, die van tijd tot tijd een voorliefde aan de dag legde voor in onbruik geraakte en ouderwetse woorden, onthield hij zijn kritiek niet. Marcus Antonius maakte hij zelfs voor waanzinnig uit, omdat die, naar zijn zeggen, meer schreef om de mensen verstoeld te doen staan dan om ze te laten begrijpen wat hij bedoelde. Daar voegt hij aan toe, spottend met zijn slechte smaak en zijn wispel-

8 Voor Suetonius' *De Grammaticis et Rhetoribus*, zie Kaster (1995).

9 Vertaling Den Hengst (1996). Voor besprekingen van deze passage, zie Carter (1982: 198), Louis (2010), Gutiérrez González (2012) en Wardle (2014: 486-489).

turigheid bij het kiezen van een stijlmiddel: ‘En weet je al wat je moet doen? Cimper Annus en Veranius Flaccus als voorbeeld nemen, zodat je woorden gaat gebruiken die Sallustius Crispus heeft overgeschreven uit Cato’s *Origines*, of toch liever de inhoudsloze woordenstroom van de Asianistische redenaars in onze taal introduceren?’ In een brief, waarin hij zijn waardering uitspreekt voor het talent van zijn kleindochter Agrippina, merkt hij op: ‘Maar je moet er wel je best voor doen om niet gekunsteld te spreken of te schrijven.’

(Suetonius, *Augustus* 86)

Eerdere interpretaties van deze passage vallen in twee groepen uiteen. Sommige geleerden hebben opgemerkt dat Suetonius’ beschrijving van Octavianus’ stijl de voorkeur van de biograaf zelf tot uitdrukking brengt: net als Augustus schrijft Suetonius in een heldere, gematigde stijl, die zowel archaisch taalgebruik als overdreven bloemrijke formuleringen vermijdt. Andere geleerden hebben beargumenteerd dat Suetonius’ beschrijving van Augustus’ stijl accuraat is. Dat wil zeggen: de overgeleverde teksten van Augustus zouden Suetonius’ stijlanalyse bevestigen. Augustus was een productief schrijver, maar van de meeste van zijn werken, waaronder het epos *Sicilia*, de tragedie *Ajax* en enkele filosofische werken, rest helaas niets.¹⁰ Wat we wel nog steeds kunnen lezen zijn enerzijds de fragmentarische resten van Augustus’ brieven en van zijn autobiografie *De Vita Sua* en anderzijds de *Res Gestae Divi Augusti*. Van de keizerlijke privécorrespondentie zijn fragmenten bewaard gebleven bij Suetonius, Plinius, Aulus Gellius, Quintilianus en anderen.¹¹ Lidia Giordano heeft gedemonstreerd dat deze fragmenten Suetonius’ stijlanalyse bevestigen.¹²

De ‘koningin der inscripties’ behoort natuurlijk tot een ander teksttype dan de brieven van de keizer. Een openbare inscriptie is bedoeld om gelezen te worden door een breed publiek en hanteert alleen al vanwege de beperkte ruimte een economische uitdrukkingwijze. Toch lijkt ook de tekst van de *Res Gestae* de observaties van Suetonius over de stijl van Augustus te bevestigen.

3 De stijl van de *Res Gestae*

Alison Cooley beschrijft de stijl van de *Res Gestae* als volgt:¹³

On the whole, the *RGDA* [*Res Gestae Divi Augusti*] lacks literary elegance; instead, as is appropriate for an inscribed text, it is notable for the conciseness and apparent simplicity with which Augustus expresses himself.

10 Het schrijverschap van Augustus komt ook aan de orde in het artikel van Klooster (2019) in dit nummer van *Lampas*.

11 Voor de fragmenten van Augustus, zie Cornell (2013 deel 1: 454-462, deel 2: 878-895).

12 Giordano (2000).

13 Cooley (2009: 22).

Interessant is dat Augustus' stijl volgens Cooley 'literary elegance' ontbeert, terwijl deze volgens Suetonius en Aulus Gellius (boven geciteerd) juist gekenmerkt wordt door *elegantia*. Het Latijnse woord *elegantia* verwijst in de retorische theorie echter naar duidelijkheid en toegankelijkheid: die kwaliteit is inderdaad kenmerkend voor de *Res Gestae*. 'Elegantie' in de moderne zin van het woord – stilistische verfraaiing – vinden we in deze tekst daarentegen nauwelijks. Met Cooley kunnen we de stijl van de *Res Gestae* als volgt karakteriseren:¹⁴

- 1 economische uitdrukkingwijze
 - frequent gebruik van het participium en de ablativus absolutus
 - weinig adjectieven
 - asyndeton
- 2 helderheid
 - herhalingen
 - woordvolgorde (parataxis, pragmatiek)
- 3 zelfpresentatie
 - het gebruik van de eerste persoon en het pronomen *meus*
 - de vermijding van Griekse woorden ten behoeve van Romanitas

Een paar aspecten van deze karakterisering wil ik toelichten, omdat ze licht werpen op de antieke receptie van Augustus' stijl. Woordherhalingen kunnen bijdragen aan de duidelijkheid van een tekst. Zo herhaalt Augustus in *Res Gestae* 22.1 het woord *nomine*:

ter munus gladiatorum dedi meo nomine et quinquens filiorum meorum aut nepotum nomine.

Driemaal heb ik gladiatorenspelen gegeven op mijn eigen naam, vijfmaal op naam van mijn zoons of kleinzoons.

(Augustus, *Res Gestae* 22.1)

Dankzij de herhaling van *nomine* staan de woordgroepen *meo nomine* en *filiorum meorum aut nepotum nomine* geheel op zichzelf, waardoor onderstreept wordt dat Augustus *niet alleen* in zijn eigen naam, *maar ook* in de naam van zijn familieleden gladiatorenspelen organiseerde. In de Griekse vertaling van deze zin vinden we het woord ὀνόματι slechts één keer:

τῇς μονομαχίας ἔδωκα τῷ ἐμῷ ὀνόματι καὶ πεντάκις τῷ υἱῶν μου ἢ υἱῶνων.

Zoals we hebben gezien merkt Suetonius (*Augustus* 86.1) ook op dat Augustus er niet voor terugdeinsde 'voegwoorden meermaals te herhalen' (*coniunctiones saepius iterare*), om de lezer voortdurend bij de les te houden. Dit

¹⁴ Vergelijk Cooley (2009: 22-25).

wordt bijvoorbeeld geïllustreerd door *Res Gestae* 5.1, waar we vijf gevallen van *et* aantreffen in een zin van slechts eenentwintig woorden:

dictaturam et apsentī et praesentī mihi delatam et a populo et a senatu, M. Marcello et L. Arruntio consulibus, non recepi.

De dictatuur is mij toegekend zowel in afwezigheid als in aanwezigheid, door zowel het volk als de senaat, tijdens het consulaat van Marcus Marcellus en Lucius Arruntius. Ik heb die echter niet aanvaard.

(Augustus, *Res Gestae* 5.1)

De Griekse versie brengt in deze zin een klein beetje meer variatie aan, door één combinatie van *et ... et ...* weer te geven met *τε ... καί*:

αὐτεξούσιόν μοι ἀρχὴν καὶ ἀπόντι καὶ παρόντι διδομένην ὑπὸ τε τοῦ δήμου καὶ τῆς συνκλήτου Μάρκῳ Μαρκέλλῳ καὶ Λευκίῳ Ἀρρουντίῳ ὑπάτοις οὐκ ἔδεξάμην.

Suetonius wijst dus op polysyndeton, terwijl Cooley asyndeton onder de karakteristieken van Augustus' stijl noemt. Dit hoeft ons niet te verbazen. In de antieke retorica geldt een overvloedig gebruik van voegwoorden als kenmerkend voor de eenvoudige stijl, omdat deze woorden bijdragen aan helderheid. Asyndeton daarentegen is een kenmerk van de grootse stijl.¹⁵ Het grootste deel van de *Res Gestae* is in de eenvoudige stijl gesteld (*simplex*, zegt Aulus Gellius), omdat Augustus gestreefd heeft naar optimale helderheid. Op bepaalde momenten kiest de keizer echter een meer verheven stijl, om bijvoorbeeld indruk te maken met uitvoerige opsommingen van prestaties. Een voorbeeld is de lijst met bouwprojecten in *Res Gestae* 19.2, waar *repetitio* en asyndeton effectief gecombineerd zijn:

[...] *aedes in Capitolio Iovis Feretri et Iovis Tonantis, aedem Quirini, aedes Minervae et Iunonis Reginae et Iovis Libertatis in Aventino, aedem Larum in summa sacra via, aedem deum Penatium in Velia, aedem Inventatis, aedem Matris Magnae in Palatio feci.*

[...] de tempels op het Capitool voor Jupiter Feretrius en Jupiter Tonans, de tempel van Quirinus, de tempels van Minerva, Koningin Juno en Jupiter Libertas op de Aventijn, de tempel van de Laren bovenaan de Via Sacra, de tempel van de Penatengoden op de Velia, de tempel van de Jeugd en de tempel van de Grote Moeder op de Palatijn: dit alles heb ik gebouwd.

(Augustus, *Res Gestae* 19.2)

De Griekse vertaling heeft hier een vergelijkbare asyndetische repetitie van *ναούς*, *ναόν*, *ναούς*, *ναόν*, *ναόν*, *ναόν*. Terwijl het frequente gebruik van voegwoorden in de *Res Gestae* bijdraagt aan de helderheid van de stijl, maken de zeldzame gevallen van asyndeton in de opsommingen van prestigieuze pro-

15 Zie Demetrius, *Over stijl* 192-193.

jecten indruk, doordat zij de successen van de keizer onderstrepen.

Ik wil ten slotte een bijzonder aspect van Augustus' stijl bespreken. Omdat de keizer ernaar streefde zijn gedachten 'zo duidelijk mogelijk onder woorden te brengen' (*quam apertissime exprimere*), schroomde hij volgens Suetonius zelfs niet een voorzetsel te gebruiken voor de naam van een stad (*praepositiones urbibus addere*). De standaardregel in klassiek Latijn (zoals het proza van Caesar en Cicero) is volgens de *Oxford Latin Syntax* dat 'topographical names (especially names of towns), when they occur as space arguments or adjuncts, are marked by a bare case only'.¹⁶ Dus 'naar Rome' is *Romam*, en niet *in Romam*: een voorzetsel is niet nodig, tenminste niet als je op basis van het werkwoord (bijvoorbeeld *ire*) kunt verwachten wat voor plaatsbepaling er zal volgen. Augustus week blijkbaar wel eens van deze regel af omwille van de helderheid van zijn betoog. Voor een mogelijk voorbeeld van de constructie van voorzetsel plus plaatsnaam verwijst Cooley naar *a Gadiibus* (vanaf Cádiz) in *Res Gestae* 26.2.¹⁷

Gallias et Hispanias provincias, item Germaniam, qua includit Oceanus a Gadiibus ad ostium Albis fluminis, pacavi.

In de Gallische en Spaanse provincies en tevens Germanië, dus alle land omsloten door de Oceaan vanaf Cádiz tot de Elbemonding, heb ik rust en orde gebracht.

(Augustus, *Res Gestae* 26.2)

Ik betwijfel echter of het voorzetsel *a* hier weggelaten zou kunnen worden, want *includit* is niet een werkwoord waarbij je direct een 'space adjunct' verwacht die de plaats 'vanaf waar' uitdrukt. Een ander voorbeeld van *praepositiones urbibus addere* kan worden aangetroffen in een brief van Augustus aan Vergilius, waaruit Priscianus enkele woorden citeert: *excucurristi a Neapoli* ('je haastte je vanuit Napels').¹⁸ Toch is ook dit voorbeeld twijfelachtig: volgens de grammatica van Kühner-Stegmann worden de preposities *ab* en *ad* wel met een topografische naam gebruikt indien de beweging haar oorsprong of doel heeft in de *omgeving* van de stad, waartoe ook de haven wordt gerekend.¹⁹ Als Augustus in zijn brief wilde uitdrukken dat Vergilius zich haastte 'vanuit de haven van Napels', dan was zijn gebruik van het voorzetsel dus niets bijzonders.

Hoewel er belangrijke genreverschillen bestaan tussen toespraken, brieven en inscripties, kunnen we concluderen dat de tekst van de *Res Gestae* in grote

16 Pinkster (2015: 819): 'However, prepositional expressions were acceptable for clarity's sake, and the emperor Augustus is reported to have preferred prepositional expressions.' Vergelijk de kritiek van Atticus op Cicero (*Brieven aan Atticus* 7.3.10) en Quintilianus 1.5.38, die *in Alexandriam* (naar Alexandrië) als voorbeeld van een solecisme geeft.

17 Cooley (2009: 23).

18 Augustus, *Brief aan Vergilius* fr. 35M (Priscianus 10.43, *Grammatici Latini* 2, 533, 13 ed. Keil).

19 Kühner-Stegmann (1955, deel 1: 477).

lijnen bevestigt wat Suetonius ons vertelt over de stijl van Augustus. Daarbij valt op dat de Latijnse tekst nog meer in overeenstemming is met de stijl van Augustus dan de Griekse tekst, die meer variatie en iets minder woordherhalingen bevat. We hebben gezien dat de tekst gekenmerkt wordt door een extreme helderheid en een economische uitdrukkingwijze, die resulteren in een schijnbaar eenvoudige stijl. Beknoptheid en helderheid zijn natuurlijk onmisbare kwaliteiten voor een tekst die als een openbare inscriptie wordt gepresenteerd; maar tegelijkertijd kunnen we deze kenmerken van Augustus' stijl in verband brengen met zijn zelfpresentatie, en met het retorisch onderwijs in Rome.

4 Augustus' voorbeelden: Julius Caesar en Apollodorus van Pergamon

De betekenis van Augustus' stijl wordt duidelijk als we zijn opmerkingen vergelijken met contemporaine retorische theorieën. Geleerden wijzen doorgaans op relevante passages uit de *Rhetorica ad Herennium*, Cicero's *Orator* en *Brutus*, en Quintilianus' *Institutio Oratoria*.²⁰ Maar de twee personen die de grootste invloed hadden op de intellectuele vorming van Augustus waren zijn oudoom Julius Caesar en zijn Griekse retoricadocent Apollodorus van Pergamon.

Volgens Aulus Gellius was Augustus een 'navolger' (*sectator*) van de wel-sprekendheid van Caesar.²¹ Diens belangstelling voor een sobere retorische stijl blijkt duidelijk uit zijn taalkundige traktaat *De Analogia*.²² Apollodorus van Pergamon (105-23 v.Chr.) werd door Caesar ingehuurd als leraar voor zijn protegé Octavianus. Apollodorus begeleidde Octavianus naar Apollonia in 45 v.Chr., kwam met hem mee naar Rome toen Caesar was vermoord, en bleef in de laatste jaren van zijn leven een persoonlijke vriend en adviseur van de *princeps*.²³ Hij schreef een retoricahandboek, dat ook in het Latijn werd vertaald, en hij had een groot aantal leerlingen, naar wie Quintilianus verwijst als de Apollodoreërs. Van Apollodorus zelf is slechts een handvol fragmenten bewaard gebleven. Hij lijkt echter een rol gespeeld te hebben in de opkomst van het Atticisme in Rome.²⁴ Veel van zijn leerlingen, waaronder een zekere

20 Zie Gutiérrez González (2012) en Wardle (2014: 486-487).

21 Aulus Gellius, *Noctes Atticae* 10.24.2.

22 De fragmenten zijn uitgegeven door Garcea (2012).

23 Woerther (2013) heeft de fragmenten van Apollodorus van Pergamon uitgegeven. Belangrijke bronnen zijn Strabo, *Geographica* 13, p. 625, Suetonius, *Augustus* 89 en Quintilianus, *Institutio Oratoria* 3.1.18.

24 Wilamowitz (1900: 46-52). Wisse (1995) bespreekt de verhouding tussen het Griekse en het Romeinse Atticisme in Rome. Volgens Galinsky (2012: 11) stond Apollodorus bekend om 'a style that was clear, direct, and free of bombastic and artifice'. Spawforth (2012) gaat in op de betekenis van Griekse cultuur voor de Augusteïsche ideologie.

Dionysius van Pergamon, die liever Atticus genoemd werd, en wellicht ook Caecilius van Caleacte, worden namelijk tot de Atticisten gerekend. In dit rijtje past ook Augustus, eveneens een leerling van Apollodorus. Suetonius vertelt ons immers dat de keizer kritiek had op ‘de inhoudsloze woordenstroom van de Asianistische redenaars’ (*Asiaticorum oratorum inanis sententiis verborum volubilitas*) – een polemische uitspraak die kenmerkend is voor het discours van de Atticisten.

Het lijkt dus zinvol om Augustus’ stijlvoorkeur niet alleen te vergelijken met Latijnse retoricatraktaten, maar ook met de Griekse retoren die actief waren in Rome. Een van hen was Dionysius van Halicarnassus, die in de Augusteïsche tijd in Rome werkte. Van zijn geschriften is veel meer over dan van zijn oudere tijdgenoot Apollodorus.²⁵

5 Augustus’ stijl in context: *elegantia* en *temperantia*

Suetonius beschrijft Augustus’ stijl als *elegans et temperatum*.²⁶ Wat bedoelt hij hiermee? Volgens de *Rhetorica ad Herennium* (ca. 80 v.Chr.) is *elegantia* de belangrijkste stijlkwaliiteit:²⁷

elegantia est quae facit ut locus unus quisque pure et aperte dici videatur. haec tribuitur in Latinitatem et explanationem. Latinitas est quae sermonem purum conservat, ab omni vitio remotum. [...] explanatio est quae reddit apertam et dilucidam orationem. ea comparatur duabus rebus, usitatis verbis et propriis.

Elegantie zorgt ervoor dat ieder onderwerp helder en verstaanbaar lijkt te worden uitgedrukt. Deze kwaliteit wordt onderverdeeld in zuiver taalgebruik en duidelijkheid. Zuiver taalgebruik houdt de taal helder en foutloos. [...] Duidelijkheid maakt de redevoering verstaanbaar en begrijpelijk. Die duidelijkheid wordt bereikt door twee middelen: alledaagse woorden en in eigenlijke zin gebruikte woorden.

(Cicero, *Rhetorica ad Herennium* 4.12.17)

We hebben eerder gezien dat Cooley opmerkt dat de *Res Gestae* ‘literary elegance’ ontbeert, terwijl Suetonius de *elegantia* van Augustus juist prijst.²⁸ Het Latijnse woord *elegantia* slaat dan ook niet op literaire verfijning, maar op helderheid en duidelijkheid. Volgens de *Rhetorica ad Herennium* omvat *elegantia* twee componenten: *Latinitas* en *explanatio*. Suetonius benadrukt het laatstgenoemde aspect in zijn bespreking van Augustus’ stijl. De keizer probeert zijn gedachten ‘zo duidelijk mogelijk onder woorden te brengen’

25 Zie Hunter en De Jonge (2019).

26 Suetonius, *Augustus* 86.1 (hierboven geciteerd).

27 Vertaling Casper de Jonge.

28 Cooley (2009: 22).

(*quam apertissime exprimere*). De *Rhetorica ad Herennium* noemt als kenmerk van helderheid het gebruik van gewone en eigenlijke woorden (*usitata et propria verba*). Augustus vermijdt inderdaad exotische en oneigenlijk (of metaforisch) gebruikte woorden. Zo introduceert hij in *Res Gestae* 23 de Latijnse uitdrukking *navalis proeli spectaculum* ('het schouwspel van een zeeslag') in plaats van de ingeburgerde Griekse term ναυμαχία, die natuurlijk wel in de Griekse vertaling staat.²⁹ Dit is een goed voorbeeld van *Latinitas*, maar ook van het gebruik van *propria verba*. Suetonius vermeldt dat Augustus kritiek had op 'de muffe stank van verouderde woorden' (*reconditorum verborum fetores*): dit is vermoedelijk een *leçon par l'exemple*, want *fetores* is een informeel woord, en daarmee het tegendeel van een archaïsme.³⁰

Julius Caesar lijkt een vergelijkbaar standpunt te hebben ingenomen, blijkens het volgende fragment van zijn traktaat *De Analogia*:³¹

tamquam scopulum, sic fugias inauditum atque insolens verbum.

Zoals je op zee een rots uit de weg gaat, zo moet je elk ongehoord en ongewoon woord vermijden.

(Caesar, *De analogia* Fr.2 Garcea)

De term *inauditum* verwijst hier vermoedelijk naar neologismen, terwijl *insolens* refereert aan andere ongebruikelijke woorden, waaronder archaïsmen. Misschien liet Augustus zich dus door Caesar inspireren toen hij Tiberius bekritiseerde om zijn 'in onbruik geraakte en ouderwetse woorden' (*exoletas et reconditas voces*), en de historicus Sallustius omdat hij archaïsche woorden ontleende aan Cato's *Origines*.³²

Duidelijke taal spreken is een belangrijk uitgangspunt van het Atticisme. Voor Dionysius van Halicarnassus zijn de drie belangrijkste stijldeugden 'grammaticale zuiverheid' (καθαρότης), 'de uitdrukking van gedachten in gebruikelijke en gewone woorden uit het middenregister' (ἡ διὰ τῶν κυρίων τε καὶ κοινῶν καὶ ἐν μέσῳι κειμένων ὀνομάτων ἐκφέρουσα τὰ νοούμενα ἑρμηνεία) en 'helderheid' (σαφήνεια).³³ Dionysius prijst met name Lysias om zijn beheersing van deze stijlkwaliteiten en moedigt zijn leerlingen aan deze Attische redenaar te imiteren. De obscure stijl van Thucydides en Plato wijst hij echter af, onder meer vanwege hun 'archaïsche taal' (ἀρχαίας γλώττης).³⁴ Hij bekritiseert ook de sublieme stijl die Plato in bepaalde passages van de dialoog *Phaedrus* hanteert:³⁵

29 Vergelijk Cooley (2009: 24).

30 Zie Giordano (2000: 34) en Wardle (2014: 486).

31 = Aulus Gellius, *Noctes Atticae* 1.10.3-4.

32 Suetonius, *Augustus* 86.2-3 (boven geciteerd).

33 Dionysius van Halicarnassus, *Lysias* 2-4.

34 Dionysius van Halicarnassus, *Lysias* 2.1.

35 Vertaling Casper de Jonge.

ἐκχεῖται δ' εἰς ἀπειροκάλους περιφράσεις πλοῦτον ὀνομάτων ἐπιδεικνυμένη κενόν, ὑπεριδοῦσά τε τῶν κυρίων καὶ ἐν τῇ κοινῇ χρήσει κειμένων τὰ πεποιημένα ζητεῖ καὶ ξένα καὶ ἀρχαιοπρεπῆ.

Deze stijl verliest zich in smakeloze omschrijvingen en een leeg vertoon van woorden; ze negeert woorden die standaard en algemeen gebruikelijk zijn, maar streeft naar gekunstelde, exotische en ouderwetse uitdrukkingen.

(Dionysius van Halicarnassus, *Demosthenes* 5.5)

Dionysius' kritiek op Plato kan tot op zekere hoogte worden vergeleken met Augustus' afwijzing van Tiberius' *exoletas et reconditas voces*. De formulering πλοῦτον ὀνομάτων [...] κενόν ('een leeg vertoon van woorden') resonanceert met de keizerlijke kritiek op Marcus Antonius, die 'de inhoudsloze woordenstroom' (*inanis verborum volubilitas*) van de Asianistische redenaars imiteerde.³⁶ Hoewel de kritiek van Dionysius en Augustus zich op heel verschillende tegenstanders richt, gebruiken zij allebei het discours van het Atticisme. Ook in de details bestaan er overeenkomsten tussen Augustus' stijl en de voorschriften in de Griekse retorische theorie. Augustus' neiging om voegwoorden te herhalen (*coniunctiones iterare*) klopt bijvoorbeeld met de instructies die Dionysius geeft voor de soepele compositiestijl.³⁷ Ook Demetrius, de auteur van het werk *Over stijl* (waarschijnlijk eerste eeuw v.Chr.), stelt dat conjuncties bijdragen aan de helderheid van een tekst:³⁸

τὸ δὲ σαφὲς ἐν πλείοσιν. πρῶτα μὲν ἐν τοῖς κυρίοις, ἔπειτα ἐν τοῖς συνδεδεμένοις. τὸ δὲ ἀσύνδετον καὶ διαλελυμένον ὅλον ἀσαφὲς πᾶν.

Duidelijkheid hangt van meerdere factoren af. De eerste is die van het gebruik van woorden in hun eigenlijke betekenis, de tweede van het gebruik van de nodige verbindingswoorden. Een asyndetisch betoog waar alles los van elkaar staat, is onduidelijk.

(Demetrius, *Over stijl* 191-192)

Naast *elegantia* is volgens Suetonius ook *temperantia* (gematigdheid, ingetogenheid) kenmerkend voor Augustus' stijl. Dit principe komt ook naar voren in zijn beschrijvingen van de levensstijl van de keizer. De retorische eenvoud weerspiegelde dus de levenswijze van de keizer. In zijn stijlanalyse van Augustus' geschriften (*Augustus* 86) presenteert Suetonius deze gematigdheid (*temperantia*) als het juiste midden tussen twee extremen: Augustus balanceert als het ware tussen ouderwets taalgebruik aan de ene kant en Asianistische vernieuwingsdrang aan de andere kant. Het archaische extreem wordt

³⁶ Suetonius, *Augustus* 86.3 (boven geciteerd).

³⁷ Dionysius van Halicarnassus, *Over compositie* 22-23; de strenge compositie is ὀλιγοσύνδεσμος ('gebruikt weinig voegwoorden'), de soepele compositie hanteert παραπληρώματα ('opvulwoorden').

³⁸ Vertaling Schenkeveld (2000).

gerepresenteerd door Tiberius, terwijl Maecenas, met zijn ‘geparfumeerde tierelantijnen’ – *myrobrechis cinnos*: Augustus gebruikt hier opvallend genoeg de Griekse term μυροβρεχέις – de smakeloze vernieuwers (*cacozeli*, κακοζήλοι) vertegenwoordigt. Marcus Antonius daarentegen wordt bekritiseerd omdat hij niet consequent is: zijn stijl beweegt zich heen en weer tussen de twee extremen, alsof hij niet kan kiezen tussen de bombastische taal van de Asianistische redenaars en de archaïsche stijl van Annius Cimber en Sallustius, allebei navolgers van Thucydides.

Het ideaal van *temperantia* (gematigdheid) is ook kenmerkend voor de esthetische benadering van de Griekse retoren in Rome. Dionysius prefereert de middenstijl boven de eenvoudige en de grootse stijl, en de ‘gemengde’ compositie beschouwt hij als superieur aan de soepele en strenge compositietypen:³⁹

αὕτη δοκεῖ μοι τὰ πρωτεῖα ἐπιτηδεῖα εἶναι φέρεσθαι, ἐπειδὴ μεσότης μὲν τίς ἐστι (μεσότης δὲ ἡ ἀρετὴ καὶ βίων καὶ ἔργων καὶ τεχνῶν, ὡς Ἀριστοτέλει τε δοκεῖ καὶ τοῖς ἄλλοις ὅσοι κατ’ ἐκείνην τὴν αἴρεσιν φιλοσοφοῦσιν) [...]

Deze woordschikking verdient het de eerste prijs te behalen, omdat zij een soort midden is – en voortreffelijkheid in leven, werk en kunst ligt in het midden, zoals Aristoteles en alle andere filosofen van zijn school menen [...].

(Dionysius van Halicarnassus, *Over compositie* 24.2)

Deze Aristotelische voorkeur voor het juiste midden (μεσότης) geldt ook voor vernieuwing en traditie in de taal. Dionysius wijst de archaïsche stijl van Thucydides en Plato af, zoals we hebben gezien, maar hij waarschuwt ook tegen de stijl die ‘gisteren of eergisteren’ uit Azië zou zijn overgewaaid. De juiste stijl, de middenweg, wordt voorgesteld als een Attische muze, die Dionysius portretteert als σώφρων (bescheiden, beheerst), een equivalent van Suetonius’ *temperatum* (*Augustus* 86.1). De rivale van de Attische muze daarentegen, een hoer uit Azië, is volgens Dionysius μαινομένη (dwaas, waanzinnig); net als Marcus Antonius, die door Augustus (bij Suetonius) beschreven wordt als *insanus*.⁴⁰

6 Conclusie

Suetonius’ analyse van Augustus’ stijl resoneert niet alleen met de ideeën van Julius Caesar, maar ook met het discours van het Atticisme dat we kennen uit de traktaten van Griekse retoren in Rome. Bij de keuze van een sobere, gematigde stijl van spreken en schrijven heeft Augustus zich waarschijnlijk laten inspireren door zijn oudoom en door zijn Griekse docent Apollodorus

39 Vertaling Casper de Jonge.

40 Dionysius van Halicarnassus, *De oude redenaars* 1.6-7.

van Pergamon. De stilistische soberheid van de *Res Gestae* moet niet alleen worden verklaard vanuit het genre van de inscriptie, maar zeker ook als een bewuste bijdrage aan de zelfpresentatie (het ἡθος) van de keizer: dit is hoe hij gezien wilde worden. Het is veelzeggend hoe nauw de spreek- en schrijfstijl van Augustus aansluit bij de levensstijl die hij het publiek voorschotelde, als we Suetonius mogen geloven:⁴¹

in ceteris partibus vitae continentissimum constat ac sine suspicione ullius vitii. habitavit primo iuxta Romanum Forum supra Scalas anularias, in domo quae Calvi oratoris fuerat, postea in Palatio, sed nihilo minus aedibus modicis Hortensianis et neque laxitate neque cultu conspicuis, [...].

cibi ... minimi erat atque vulgaris fere. secundarium panem et pisciculos minutos et caseum bibulum manu pressum et ficos virides biferas maxime appetebat [...] vini quoque natura parcissimus erat.

Het staat vast dat hij in andere opzichten zeer sober was en boven elke verdenking verheven. Hij woonde aanvankelijk vlak bij het Forum Romanum boven aan de Ringenmakerstrap in het huis dat van de redenaar Calvus was geweest. Later vestigde hij zich op de Palatijn, maar toch in een eenvoudig huis, dat aan Hortensius had toebehoord. Het viel niet op door grootte of pracht. [...].

Wat zijn voedsel betreft [...] was hij heel matig en nam hij in de regel genoeg met het allereenvoudigste. Vooral grof brood, kleine visjes, jonge boerenkaas en verse vijgen vond hij lekker. [...]. Ook in het gebruik van wijn was hij heel matig.

(Suetonius, *Augustus* 72, 76, 77)

De sobere stijl van de *Res Gestae* is dus een retorische keuze, waarmee Augustus zijn publiek voor zich wilde winnen. Door zijn boodschap zo duidelijk mogelijk te formuleren en zich daarbij te presenteren als een eenvoudig en bescheiden mens beoogde de keizer zowel zijn tijdgenoten als het toekomstige publiek ervan te overtuigen dat hij de titels Augustus en Pater Patriae met recht had verdiend.

Leiden University Center for the Arts in Society (LUCAS)
Opleiding GLTC, Doelensteeg 16
Postbus 9515, 2300 RA Leiden
c.c.de.jonge@hum.leidenuniv.nl

41 Vertaling Den Hengst (1996).

Bibliografie

- Carter, J.M. 1982. *Suetonius. Divus Augustus*, Bristol.
- Cooley, A.E. 2009. *Res Gestae Divi Augusti. Text, translation, and commentary*, Cambridge.
- Cornell, T.J. 2013. *The Fragments of the Roman Historians* (drie delen), Oxford.
- Galinsky, K. 1996. *Augustan Culture. An interpretive introduction*, Princeton.
- Galinsky, K. 2012. *Augustus. Introduction to the life of an emperor*, Cambridge.
- Garcea, A. 2012. *Caesar's De Analogia*, Oxford.
- Giordano, L. 2000. 'Ottaviano Augusto scrittore. Le lettere private', *Memorie dell'Accademia delle Scienze di Torino* 24, 3-52.
- Golshan, T. 2016. 'Donald Trump's speaking style, explained by linguists', www.vox.com/policy-and-politics/2017/11/11/14238274/trumps-speaking-style-press-conference-linguists-explain (publicatie: 19 oktober 2016; geraadpleegd 17 maart 2019).
- Gutiérrez González, R. 2012. 'Augustus on Style and Language (a Reassessment of some Fragmenta and Testimonia)', in L. Calboli Montefusco (ed.), *Papers on Rhetoric XI*, Perugia, 110-133.
- Hengst, D. den. 1996. *Suetonius. Keizers van Rome*, Amsterdam.
- Hunink, V. 2019. 'Augustus. Mijn wapenfeiten', *Lampas* 52, 239-250.
- Hunter, R. en C.C. de Jonge. 2019. *Dionysius of Halicarnassus and Augustan Rome. Rhetoric, criticism and historiography*, Cambridge.
- Huys, M. 2004. *Aristoteles. Retorica*, Groningen.
- Kaster, R.A. 1995. C. *Suetonius Tranquillus. De Grammaticis et Rhetoribus*, Oxford.
- Klooster, J.J.H. 2019. 'De Res Gestae en de politieke autobiografie van de Late Republiek', *Lampas* 52, 219-304.
- Kühner, R. en C. Stegmann. 1955 [1912]. *Ausführliche Grammatik Der lateinischen Sprache. II. Satzlehre* (2 delen), Hannover.
- Louis, N. 2010. *Commentaire historique et traduction du Divus Augustus de Suétone*, Brussel.
- Pinkster, H. 2015. *The Oxford Latin Syntax. Volume 1: the simple clause*, Oxford.
- Schenkeveld, D. M. 2000. *Demetrius. De juiste woorden*, Groningen.
- Spawforth, A. 2012. *Greece and the Augustan Cultural Revolution*, Cambridge.
- Waldman, K. 2016. 'Trump's Tower of Babble', www.slate.com/articles/news_and_politics/politics/2016/11/how_donald_trump_uses_language_and_why_we_can_t_stop_listening.html (publicatie: 2 november 2016; geraadpleegd 17 maart 2019).
- Wardle, D. 2014. *Suetonius. Life of Augustus*, Oxford.
- Wilamowitz-Moellendorf, U. von. 1900. 'Asianismus und Atticismus', *Hermes* 35, 1-52.
- Wisse, J. 1995. 'Greeks, Romans, and the Rise of Atticism', in J.G.J. Abbenes, S.R. Slings en I. Sluiter (eds), *Greek Literary Theory after Aristotle. A collection of papers in honour of D.M. Schenkeveld*, Amsterdam, 65-82.
- Woerther, F. 2013. *Apollodore de Pergame. Théodore de Gadara*, Parijs.